

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Докашенко В.М.

доктор історичних наук, професор
Горлівський інститут іноземних мов
Донбаського державного педуніверситету

Докашенко Г.П.

доктор історичних наук, професор
Горлівський інститут іноземних мов
Донбаського державного педуніверситету

Українська культурна спадщина – одна з найбагатших у світі і цьому сприяло багато чинників. І справа тут не лише в багатій та нетривіальній історії. Кожен народ хотів би бачити свою історію давньою, славетною, наповненою яскравими подіями і навіть романтичною. Як не дивно, але збагаченню культурної спадщини певною мірою сприяла й радянська модель тоталітаризму. Нав'язуючи суспільству свої ідеологічні постулати, система активно розвивала музейну, архівну, бібліотечну мережі, зразки монументального мистецтва. Система використовувала їх для свого збереження та зміцнення. Усі вони дісталися нам у спадщину. За даними Держкомстату України, на державному обліку перебуває майже 145 тисяч пам'ятників та пам'ятних місць, 16 тисяч бібліотек та стільки ж клубних закладів, понад пів тисячі музеїв та ін.[1].

Культура, а в її складі й історико-культурна спадщина, є надзвичайно вразливою. І не лише війна ставить під загрозу їх існування. Загрозу створює будь-який значимий соціальний конфлікт, незалежно від того, яку роль він відіграє в історії. У зв'язку з цим постає питання захисту культурної спадщини. Накопичився і певний досвід цієї роботи: так за часів Революції Гідності частина столичних культурних та наукових інституцій (Парламентська бібліотека, Національний художній музей, Музей історії міста Києва, архів Національної академії наук, Інститут історії України НАН України та ін.) опинилися в центрі подій, в центрі активного протистояння учасників Майдану та поліції. У цих складних умовах уже 21 лютого на території Софії Київської, яка сама є видатним історико-культурним пам'ятником, було підписано протокол про створення Національного комітету Блакитного Щита, як частини відповідної міжнародної організації, заснованої у 1996 р. для захисту культурної спадщини від загрози збройних конфліктів та стихійних лих. Український національний комітет Блакитного Щита очолив Микола Яковина й завдяки діяльності комітету вдалося мінімізувати втрати культурної спадщини в період вуличних боїв [2].

2014 рік розкрутив новий виток втрат історико-культурних пам'яток. Станом на 1 січня 2014 року на Кримському півострові було 14 тисяч культурних

монументів, 54 музеї, 300 тисяч музейних об'єктів, 6 історичних і культурних заповідників. Усіх їх було втрачено, оскільки Російська Федерація інтегрувала культурну спадщину Криму в своє правове поле [3]. Однак вже у 2018 році ЮНЕСКО висловило серйозну занепокоєність щодо збереження культурної спадщини регіону, де під виглядом «робіт із консервації» фактично знищувалися значущі культурні об'єкти, наприклад, знищена автентичність та історична цінність ханського палацу у Бахчисараї, неналежним чином здійснюється догляд за об'єктом культурної спадщини Херсонесом Таврійським, активно вивозяться культурні цінності (з Феодосійської картинної галереї до Москви відвезли 38 робіт Івана Айвазовського, з Центрального музею Тавриди до Санкт-Петербургу вивезли експонати для виставки «Подорож до Криму», у заповіднику «Абрамцево» Московської області провели виставку «Кіммерія Максиміліана Волошина», експонати для якої привезли з дому-музею Волошина в Коктебелі; до Третьяковської галереї на виставку робіт Архіпа Куїнджі вивезли дві його роботи з Симферопольського художнього музею – «Місячна ніч на Дніпрі» та «Сосна») та ін. [4].

Аналогічна ситуація склалася в тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей: у Горлівці закрито унікальний музей мініатюрної книги, доля експонатів якого натеper не відома; не експонуються в місцевому художньому музеї роботи Миколи Реріха, які багато років були окрасою цього музею (за інформацією авторів, які до 2014 р. проживали в Горлівці).

З моменту відкритої російської інвазії в Україну, як мінімум 540 об'єктів культурної спадщини, серед яких 169 релігійних будівель, 75 мистецьких осередків (будинків культури, театрів, кінотеатрів тощо), 52 меморіальних пам'ятники та твори мистецтва, 45 бібліотек і 36 музеїв та заповідників. Серед постраждалих об'єктів – 23 пам'ятки національного значення, 112 – місцевого та 7 – щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (станом на 03 вересня 2022 р. за даними Міністерства культури та інформаційної політики України). Найбільше злочинів проти культурної спадщини зареєстровано в Донецькій (130), Харківській (108), Київській (80), Луганській (59), Чернігівській (38) та Сумській (28) областях. Близько 100 об'єктів ще станом на липень були знищені повністю або майже повністю. Окрім цього, ЗМІ поширюють інформацію про те, що росія вивозить музейні експонати з окупованих нею територій на Півдні України [5].

Сказане вище передбачає важливий напрям роботи із збереження артефактів – правовий. Основу в міжнародно-правовому полі для цього становить Конвенція про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту 1954 р. (Гаазька конвенція). Вона чітко виокремлює поняття «культурні цінності», які зокрема включають:

- рухоме чи нерухоме майно, яке має велике значення для культурної спадщини кожного народу;
- інші предмети, що становлять художній, історичний або археологічний інтерес;

- а також будівлі, призначенням яких є збереження або демонстрація рухомих культурних цінностей (наприклад, музеї та бібліотеки). Зауважимо, що Україна та росія є сторонами Гаазької конвенції.

Окремо хочемо звернути увагу на статтю 9 вказаної конвенції:

«Сторона, яка окупувала цілком або частково територію іншої Сторони, забороняє та попереджає стосовно окупованої території:

а) будь-який незаконний експорт, інше незаконне переміщення або незаконна передача права власності на культурну цінність;

б) будь-які археологічні розкопки, якщо тільки це не вимагається виключно для охорони, обліку чи збереження культурної цінності;

с) будь-які модифікації або зміну виду використання культурної цінності, що мають на меті приховання або знищення доказу культурного, історичного чи наукового характеру» [6].

Відповідальність держави є виявом міжнародно-правової відповідальності держави як суб'єкта за порушення зобов'язань за міжнародним правом.

Серед внутрішніх документів слід відзначити Державну стратегію регіонального розвитку на 2021 – 2027 роки (Постанова КМУ від 5 серпня 2020 р. № 695), у якій один із напрямів регіонального розвитку визначено збереження культурної спадщини, а з-поміж основних викликів сучасності збройну агресію росії: «Протягом останніх семи років для України з'явилися безпрецедентні масштабні виклики, що кардинально змінили та досі мають суттєвий вплив на соціально-економічну та політичну ситуацію в країні, регіонах та територіальних громадах: *Збройна агресія Російської Федерації проти України та тимчасова окупація частини її території*» [7].

Російська військова агресія сприяла посиленню суспільного інтересу до різноманітних проявів культурної спадщини України. На наш погляд, найбільш виразні аспекти реакції суспільства полягають в:

- активній співпраці з державними та комунальними органами щодо збереження пам'яток, наприклад укритті пам'ятників. Так, підприємці Києва надали опалубних щитів на 1 млн гривень, близько 15 машин піску та 20 тисяч мішків для цих робіт [8];
- прагненні зберегти культурні об'єкти вже під час обстрілів та руйнувань. Саме так вчинили мешканці містечка Іванків на Київщині, які ціною власного життя врятували з охопленого вогнем музею картини всесвітньо відомої майстрині Марії Примаченко [9];
- участі в роботі спеціального сайту Міністерства культури та інформаційної політики України – Збираємо свідчення злочинів проти культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України, який створено для узагальнення інформації про руйнування об'єктів культурної спадщини. Кількість зафіксованих в базі пошкоджених та зруйнованих об'єктів культурної спадщини і культурних установ України становить 529 одиниць [10];
- активній участі в громадських слуханнях, написанні петицій про перейменування вулиць та ін.

Російська військова агресія спровокувала в Україні «культурний поворот» у розумінні та ставленні до культурної спадщини, особливо це проявилось у ставленні до радянської культурної спадщини. На думку авторів, цей процес набув діалектичного змісту, оскільки культурний поворот призвів до посилення інтересу до культурної спадщини на тлі посилення негативу та несприйняття радянської культурної спадщини. Тільки в столиці на одному засіданні 27 жовтня поточного року депутати Київради ухвалили рішення про перейменування понад 40 вулиць, провулків та площ, назви яких пов'язані з Росією та радянським минулим. Так, у Києві з'явилися вулиці на честь полеглих захисників України: військового Дениса Антіпова, фотокореспондента Макса Левіна, актора Павла Лі, генерала Сергія Кульчицького, а також вулиці Івана Драча та Левка Лук'яненка та провулок Кузьми Скрябіна [11].

Описана ситуація ставить перед суспільством важливе запитання: як відродити культурну спадщину? На наш погляд, щонайменше два аспекти сьогодні важливо розглядати як відповідь на цей історичний виклик:

- повернення з росії награвованих, вивезених об'єктів історико-культурної спадщини. Упевнені, що це питання буде частиною репараційних угод із країною-агресоркою;

- функціонування створеного волонтерами міжнародного проекту «Врятувати українську культурну спадщину онлайн» (*SUCHO*), що має на меті архівацію онлайн-культурних цінностей [12].

Кафедра вітчизняної та зарубіжної історії, викладачами якої є автори, прагне зробити і свій внесок у справу збереження історико-культурної спадщини країни. Протягом 12 років автори виконували науково-дослідну тему «Історико-культурні пам'ятки української провінції». Предметом дослідження постали історико-культурні пам'ятки державного значення всіх 24 областей та однієї автономної республіки України. Перша експедиція відбулася в 2008 р. до Кіровоградської області, а остання – до Київської в 2019 р. Отже, нам вдалося відтворити загальний стан історико-культурних пам'яток усіх регіонів України. Трохи статистики: за час експедицій дорогами країни ми проїхали більше 120 тис. кілометрів, що перевищує довжину трьох земних екваторів. З усіх можливих ракурсів нами відзнято понад півтори тисячі об'єктів. За матеріалами дослідження оформився проєкт під назвою «Україна відома та невідома». 2020 р. відкрито фотовиставку «Україна відома та невідома», на якій представлено кілька сотень світлин за результатами експедицій. Частина світлин має вже історичне значення, бо одна частина представлених на них об'єктів вже не підлягає відновленню, а інша – зруйновані під час бойових дій. Спочатку планували представити тільки історико-культурні пам'ятки, але чудові українські краєвиди зачарували нас. Тому вирішили додати й пам'ятки природи, на які так багата наша чарівна країна [13].

Наступного року створено сайт із цією ж назвою «Україна відома та невідома» як складова сайту нашого інституту. На сьогодні на ньому розміщено матеріали експедицій Донеччиною та Луганщиною [14], автори працюють над підготовкою матеріалів з інших регіонів. Реалізація двох останніх заходів

відбулася в межах проєкту «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність», що виконується Радою міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX) за підтримки Посольств США та Великої Британії, у партнерстві з Міністерством освіти і науки України та Академією Української преси.

За матеріалами експедицій авторами розроблено навчальний курс «Історико-культурні пам'ятки української провінції як засіб етноідентифікації» як дисципліни вільного вибору, який успішно вивчається здобувачами вищої освіти другого (магістерського) рівня освітньої програми «Середня освіта (Історія). Психологія», що є учасником проєкту ERASMUS+ «Академічна протидія гібридним загрозам» - WARN.

Історичний виклик, який постав перед нашою країною, отримав відповідь у вигляді посилення уваги до історико-культурної спадщини як на рівні державних органів, так і в громадянському суспільстві. Ця відповідь є важливою складовою консолідації української нації в сучасних умовах.

Список літератури

1. Статистичний щорічник України. 2021. К.: Держстат України, 2022. С.144; URL:<http://history.org.ua> › LiberUA (дата звернення 09.11.2022).
2. У Києві створили Національний комітет Блакитного щита URL:http://prostir.museum/ua/post/32178__(дата звернення 23.11.2022); Музейники і Самооборона беруть під захист культурну спадщину URL:<https://www.istpravda.com.ua/short/2014/02/24/141560/> (дата звернення 23.11.2022);
3. Пошивайло І. Культурна спадщина під впливом збройного конфлікту в Україні: виклики та відповіді URL:<https://www.prostir.ua/?news=kulturna-spadschyna-pid-vplyvom-zbrojnoho-konfliktu-v-ukrajini-vyklyky-ta-vidpovid> (дата звернення 23.11.2022)
4. «Ми його втрачаємо». Що відбувається з культурною спадщиною в Криму. URL:https://lb.ua/culture/2019/03/04/421110_mi_yogo_vtrachaiemo_shcho_vidbuvaietsya.html (дата звернення 23.11.2022)
5. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL:<https://mkip.gov.ua/news/7646.html> (дата звернення 09.11.2022);
6. ДРУГИЙ ПРОТОКОЛ до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року м. Гаага, 26 березня 1999 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (дата звернення 25.11.2022);
7. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021 – 2027 роки (Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 09.11.2022);
8. На захисті від «руського мира»: як рятують українські пам'ятки. URL:<https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/16/248266/> (дата звернення 25.11.2022);

HISTORY
CONCEPTS AND USE OF TECHNOLOGIES IN PRACTICE

9. Як рятували Іванківський музей з картинами Марії Примаченко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3494824-ak-ratuvali-ivankivskij-muzej-z-kartinami-marii-primacenko.html> (дата звернення 25.11.2022);)
10. Збираємо свідчення злочинів проти культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України. URL: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/> (дата звернення 23.11.2022);)
11. Див. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/27/251037/> (дата звернення 25.11.2022);)
12. Див. URL: <https://www.dw.com/uk/terabaity-proty-bomb-yak-aitishnyky-zakhyshchaiut-pamiatky-kultury-ukrainy/a-61259856> (дата звернення 25.11.2022).
13. Відкрити і зберегти провінцію - Урядовий кур'єр, 06.02.2021. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/vidkriti-i-zberegiti-provinciyu/> (дата звернення 26.11.2022).
14. Україна відома і невідома. URL: – <http://uvin.forlan.org.ua/> (дата звернення 23.11.2022)